

תוכנית לימוד לסמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

מורנו" להחזיר עטרה ליושנה

סמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

יחידה 3 בסדרת: **ברכות מיני דגן**

תערובות דגנים

יחידה מספר 3

ביחידה הקודמת התחלנו ללמוד על הברכות שיש לברך על שלבי הפיתוח השונים של הדגן. למדנו מה מברכים על חיטה ושעורה כמות שהם, על קמח חיטה ושעורה, על קמח מעורבב בנוזלים, ודגן מבושל בנוזלים. ביחידה זו נלמד עוד ברכה אחרונה על דגנים וקמח, וכן על ברכות תערובת דגנים שונים.

ברכה אחרונה על דגנים וקמח

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לו עמוד ב

מין דגן ולא עשאו פת, רבן גמליאל אומר: שלש ברכות, וחכמים אומרים: ברכה אחת

חלקו תנאים על מאכלים שמכינים מדגנים ואינם ראויים לברכת 'המוציא', האם יש לברך עליהם ברכה אחת מעין שלוש, או "שלוש ברכות", כלומר, ברכת מזון מלאה. להלכה אנו פוסקים כחכמים:

שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח סעיף ב

חמשת מיני דגן ששלקן או כתשן ועשה מהם תבשיל, כגון מעשה קדירה הריפות וגרש כרמל ודייסא, אפילו עירב עמהם דבש הרבה יותר מהם או מינים אחרים הרבה יותר מהם, מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף על המחיה

מכיוון שמדובר בתבשילים שברכתם מזונות, מברכים לאחריהם מעין שלוש. אך מהו הדין בקמח ובגרעין הדגן? רבי ירמיה התלבט מה לברך אחרי אכילת סולת:

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת ברכות פרק ו הלכה א

ר' ירמיה בעי הדין דאכל סולת מהו למיברכה בסופה? א"ר יוסי והכן לא אכל רבי ירמיה סולת מן יומיו

פני משה מסכת ברכות פרק ו הלכה א

הדין דאכל סולת. העשויה מקליות שדרך לאכלה כך מהו שיהא מברך לאחריה?

רבי ירמיה נמנע מאכילת סולת שלא תוך כדי סעודה, העשויה מדגן קלוי, בגלל שלא ידע איזו ברכה לברך אחריה. מה ההתלבטות?
הרא"ש מסביר:

רא"ש מסכת ברכות פרק ו סימן ט

הכוסס את החטה מברך עליו בורא פרי האדמה. ולא פירש איזו ברכה יברך אחריה. ויראה שיברך בורא נפשות, ולא ברכה מעין שלש, דלקמן מפרש 'ברכה אחת מעין שלש', וקאמר דעל חמשת המינין מברך 'על המחיה ועל הכלכלה ועל פירות העץ ועל פרי העץ', שלא מצינו בשום מקום שתקנו ברכה אחת מעין שלש על האדמה ועל פרי האדמה

כלומר, אם מברכים לפני 'האדמה', הברכה מעין שלוש אינה מתאימה כברכה אחרונה.

והא דאמר בשמעתין "כל שהוא מין דגן ולא עשאו פת, רבן גמליאל אומר שלש ברכות וחכמים אומרים ברכה אחת מעין שלש" היינו בשלקינהו ועבדינהו כעין דייסא, אבל הכוסס את החטין או שלקינהו ואיתנייהו בעינייהו אינו מברך לאחריו אלא בורא נפשות. ואף על גב ד'חטה' כתיב בקרא, כיוון דאין אכילתה חשובה כל כך, לא חשיבא אכילה לברך עליו מעין ג'

מיהו, מדכיל בדברי חכמים 'כל שהוא מין דגן ולא עשאו פת', משמע אפילו אכלו חי, דומיא דשבעת המינים דרישא ובמחזור דר"ת ז"ל היה כתוב: הכוסס את החטה מברך ברכה אחת מעין ג' 'על האדמה ועל פרי האדמה', והוגה מבחוצ' מברכין עליו בורא נפשות'. וכן כתב בה"ג, 'בורא נפשות' בכוסס את החטה או שלקינהו בעינייהו

מצד אחד, חכמים אומרים "כל שהוא מין דגן". משמע שזו הברכה הקבועה על דגנים. מצד שני, אינו נראה סביר לברך מעין שלוש על מה שמברכים לפניו 'בורא פרי האדמה'. נראה שהיה ניסיון לפתור את זה על ידי המצאת

¹ כלומר, בסידור-במחזור הייתה הגהה בצד הדף

ברכה חדשה בברכת מעין שלוש, 'על האדמה ועל פרי האדמה'. אך אפשרות זו נדחתה. לכן הרא"ש מכריע כרבי ירמיה:

ונכון להחמיר שלא לאכול חטין או שלקות בעינייהו אם לא בתוך הסעודה, משום ספק ברכה אחרונה, שאם היה מסופק בברכה ראשונה יכול לברך שהני"ב דתנן על כולם אם אמר שהני"ב יצא אבל ברכה אחרונה אין לו לברך אלא ברכה שנתקנה

וכך גם פוסקים בעלי התוספות:

תוספות מסכת ברכות דף לו עמוד א

הכוסס חטה צריך לברך עליה בורא פרי האדמה - לאחריו יש לספק מאי מברכין, אם מברכין 'על המחיה ועל הכלכלה' ומסיים 'על האדמה ועל פרי האדמה', דלא אשכחן ברכת 'על המחיה ועל הכלכלה' אלא היכא דברך עלייהו ברישא קודם אכילה 'בורא מיני מזונות'.

ור"ת הגיה במחזור שלו 'על האדמה ועל פרי האדמה' כו', וחזר בו, דלא אשכחן בשום מקום הך ברכה ... ועוד מדקאמר הכא על הכוסס את החטה מברך בורא פרי האדמה, וקאמר בהדיא 'טחנו ואפאו פת', עד 'אם אין הפרוסות קיימות בתחלה מברך בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין שלש', ומדלא קתני הכא גבי כוסס החטה 'מברך לאחריו ברכה אחת מעין שלש', שמע מינה דכוסס ליכא ברכה לאחריו מעין ג' ... הכוסס את החטה חי, דלא חשיבא אכילתו כל כך, אף על גב דהיא מן חמשת המינים, אינו מברך לאחריו ברכה מעין שלש, אלא בורא נפשות רבות וכו'. ומיהו אומר הר"י שיש לספק שמא חכמים כיילי ליה בההוא מין דגן ולא עשאו פת וכו' וחכמים אומרים ברכה אחת מעין שלש, ונכון להחמיר שאין לאכול קליות או חטים שלוקות אלא בתוך הסעודה, שאז ברכת המזון פוטרתן אם לא נתמעכו יפה דהו כומו דייסא

מראה הפנים (הרב משה מרגלית, ה'ת"ע-ה'תקמ"א, מחבר ה'פני משה' על הירושלמי, שנעשה כמו רש"י על הירושלמי, חיבר חיבור מקביל, שעוסק יותר בלמדנות של הסוגיה, 'מראה הפנים') מציג פירוש אחר לדברי הירושלמי:

מראה הפנים מסכת ברכות פרק ו הלכה א

והכן לא אכל רבי ירמיה סולת מן יומיו: התוספות והרא"ש פירשו בניחותא, דמשום הכי לא אכל רבי ירמיה מימיו סולת, וכדפרישית, והיינו קליות, וכתבו שנכון ליזהר שלא לאכול כי אם בתוך סעודה בתוך הסעודה מחמת ספק איזו ברכה אחרונה יברך כמו שנשתפק רבי ירמיה והא דר' ירמיה ודרי' יוסי נראה לעניות דעתך דהיה מפרש בעניין אחר ממה שפירשו התוספות, וזה וכל שאינו מחמשת המינים קאמר רבי יונה דשלחו לשאול וכו' ומסיק רבי יוסי דבתחילה מברך שהכל, ועל זה קאמר הש"ס דר' ירמיה בעי: הדין דאכל סולת מהו למיברכה בסופה? ודעתו היה למיבעי על ההיא סולת דאמרן, שאינו מחמשת המינים ... ור' יוסי קס"ד דעל סולת סתם ואפילו מחמשת המינים קא מיבעיא ליה, והלכך היה מתמה 'והכן לא אכל רבי ירמיה סולת מיומוי' בתמיה, וכי להכי לא אכל מימיו קליות של ה' מינין שהן מצוין הרבה שאינו יודע מהו הברכה אחרונה, והיאך היה נוהג בעצמו כל ימיו?

בחלק הקודם של הסוגיה מדובר על סולת של מיני דגן, וסולת מדגנים ומינים אחרים. רבי ירמיה שאל מה מברכים על סולת. רבי יוסי אומר: לא יכול להיות שרבי ירמיה מתכוון לשאול על סולת של חמשת הדגנים, הרי לא יעלה על הדעת שרבי ירמיה לא אכל קליות של סולת מימיו! אם מפרשים את הירושלמי כך, נראה שרבי יוסי סובר שישנה הכרעה ברורה לברכה אחרונה על דייסת סולת. נראה שהרמב"ם פוסק בהתאם לקריאה זו:

רמב"ם הלכות ברכות פרק ג הלכה ב

אכל דגן שלוק כמו שהוא, מברך לפניו בורא פרי האדמה, ולאחריו בורא נפשות רבות, אכל קמח מברך לפניו שהכל ולאחריו בורא נפשות רבות

הרמב"ם סובר שמכיוון שמברכים לפניו 'האדמה', יברכו אחריו 'בורא נפשות'. אם כך, מוסכם שעל קמח, שמברכים עליו 'שהכל', מברכים אחריו 'בורא נפשות'. על דגן שברכתו 'מזונות' יברך אחריו מעין שלוש. לגבי דגנים שמברכים לפני אכילתם 'האדמה', לפי הרמב"ם יברך אחריהם 'בורא נפשות', ואילו לפי בעלי התוספת לא ברור מה לברך עליהם, ולכן עדיף לאכלם בסעודת פת בלבד!

שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח שם סעיף ה

קמח, אפילו של חטים, מברך עליו שהכל ואחריו בורא נפשות

מכיוון שהקמח יצא מכלל פרי האדמה, ועדיין לא הגיע לכלל תבשיל, מברכים לפני 'שהכל' ואחריו 'בורא נפשות'.

סעיף 1

קמח של אחד מחמשת מיני דגן ששלקו (פיי בשלו הרבה) ועירבו במים או בשאר משקין, אם היה עבה כדי שיהיה ראוי לאכילה וללועסו (פיי לטחון אותו בפה), מברך בורא מיני מזונות ואחריו על המחיה; ואם היה רך כדי שיהא ראוי לשתייה, מברך עליו שהכל ואחריו בורא נפשות.

סעיף ד

אכל דגן חי או עשוי קליות או שלוק והגרעינין שלמים, אינו מברך אלא בורא פרי האדמה ולאחריו בורא נפשות ... והתוספות נסתפקו אם יברך לאחריו ברכה מעין שלש, ולכך כתבו שנכון שלא לאכלו אלא בתוך הסעודה ויפטרנו ברכת המזון

משנה ברורה סימן רח ס"ק יח

ואם אירע שאכלו שלא בתוך הסעודה יברך אחריהם 'בורא נפשות רבות', כי כן הוא מעיקר הדין

לסיכום:

במסכת ברכות (דף לז ע"ב) חלקו תנאים איזו ברכה אחרונה לברך על דגנים שלא הוכנו כלחם: ברכת המזון או מעין שלוש. השולחן ערוך (אורח חיים סימן רח סעיף ב) פוסק כחכמים, שיש לברך מעין שלוש בלבד. בירושלמי (ברכות פרק ו הלכה א) רבי ירמיה שואל מה לברך על סולת. מצד אחד, המשנה קבעה שכל שהוא מין דגן ולא פת ברכתו 'על המחיה'. מצד שני, לא סביר לברך לפניו 'האדמה' או 'שהכל' ואחריו מעין שלוש. את המשפט הבא בירושלמי ניתן לקרוא בשני דרכים:

- א. לאור הספק רבי ירמיה לא אכל סולת (שלא במסגרת סעודה). כך מפרשים בעלי התוספות, ואומרים שנכון לא לאכול סולת שלא במסגרת סעודה.
 - ב. הירושלמי תמה על רבי ירמיה: האם סביר לשאול מה מברכים על סולת? וכי לא אכלת סולת מימך? כך מפרש הרמב"ם, ופוסק שעל דגן שלוק כמו שהוא' וכן על קמח מברך 'בורא נפשות'.
- השולחן ערוך לברך 'על המחיה' על קמח מבושל (אם הוא אינו נוזלי ממש), ו'בורא נפשות' על קמח ועל דגן חי, ומוסיף שנכון לא לאכול דגן חי שלא במסגרת סעודה. המשנה ברורה מוסיף שאם אכל שלא במסגרת סעודה, יברך 'בורא נפשות'.

תערובת קמח חמשת המינים ורכיבים אחרים

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לו עמוד ב

חביץ קדרה, וכן דייסא; רב יהודה אמר: שהכל נהיה בדברו; רב כהנא אמר: בורא מיני מזונות. בדייסא גרידא כולו עלמא לא פליגי דבורא מיני מזונות, כי פליגי - בדייסא כעין חביץ קדרה, רב יהודה אמר: שהכל - סבר דובשא עיקר; רב כהנא אמר: בורא מיני מזונות - סבר סמידא עיקר. אמר רב יוסף: כותיה דרב כהנא מסתברא, דרב ושמואל דאמרי תרוייהו: כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות.

עסקנו בגמרא זו ביחידה הקודמת, בהקשר של היחס בין הקמח ובין הדייסא. כעת נתמקד בחידוש המרכזי של המימרא: שגם אם מערבים בדייסא דברים אחרים, ברכתה נותרת מזונות. האם מברכים 'מזונות' על כל תבשיל שיש בו קמח מחמשת המינים?

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף לט עמוד א

אמר רב אשי, כי הוינן בי רב כהנא אמר לן: תבשילא דסלקא דלא מפשו בה קמחא - בורא פרי האדמה, דלפתא, דמפשו בה קמחא טפי - בורא מיני מזונות; והדר אמר: אידי ואידי בורא פרי האדמה, והאי דשדי בה קמחא טפי - לדבוקי בעלמא עבדי לה

בתחילה חשב רב כהנא שברכת מזונות תלויה בכמות הקמח שבתבשיל, האם מדובר בכמות זניחה או לא. בהמשך הוא אומר שאם הקמח מתפקד באופן משמעותי בתבשיל, ברכת הקמח תקבע את הברכה על התבשיל כולו.

במה זכה קמח הדגן למשמעות כה גדולה, שעירובו תזונתו או טעמו בכל מאכל משנה את ברכתו ל'מזונות'?

טור אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח

ה' מיני דגן שהן חטים ושעורים וכוסמין ושבלת שועל ושיפון, שהן גם כן חשובין, שנשתבחה בהן ארץ ישראל, שכוסמין הן מין חטים ושבלת שועל ושיפון הן מיני שעורים, ועוד יש להם מעלה, כי עליהם יחיה האדם, ואם עשה מהם פת מברך עליהם המוציא, הלכך אפילו לא עשה מהן פת אלא תבשיל, כגון מעשה קדרה ודייסא, ואפילו עירב בהם דבש ושאר מינין, מברך עליהן בורא מיני מזונות ולבסוף ברכה אחת מעין ג'

כאמור, רב כהנא מכריע שברכת התבשיל שיש בו קמח איננה תלויה בכמות הקמח, אלא במטרתו: אם מטרת הקמח היא להוסיף לה תזונה או טעם של דגן, מברכים מזונות. אם מטרת הקמח היא להדביק את החלקים האחרים, או להשפיע על המרקם, הרי שהוא דבק בעלמא, ולא מברכים עליו. כך פוסק הרא"ש: כך פוסק הרא"ש:

רא"ש מסכת ברכות פרק ו סימן ז

הלכך כל שעיקרו מחמשת המינין, אפילו רובו ממין אחר, מברכין עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש אבל תבשיל שנותנין שם קמח להקפות המאכל ולדבקו לא חשיב עיקר, כדאמרינן לקמן (דף לט א) האי תבשילא דסילקא דשדו ביה קימחא לדבוקי בעלמא הוא דעבידי, ומברכין עליו בורא פרי האדמה והרמב"ם:

רמב"ם הלכות ברכות פרק ג הלכה ד

קמח של אחד מחמשת המינין שבשלו בקדרה בין לבדו בין שעירבו עם דברים אחרים כגון לביבות וכיוצא בהן, וכן הדגן שחלקו או כתשו ובשלו בקדרה כגון הריפות וגרש הכרמל וכיוצא בהן וכל זה הוא הנקרא מעשה קדרה, וכן כל תבשיל שערב בו מחמשת המינין בין קמח בין פת, בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות

הלכה ה

במה דברים אמורים? כשהיה המין הזה חשוב אצלו ולא היה טפלה, אבל אם היה אחד מחמשת המינין שעירב טפלה אינו מברך אלא על העיקר ופוטר את הטפלה, וזה כלל בברכות כל שהוא עיקר ועמו טפלה מברך על העיקר ופוטר את הטפלה בין שהיתה הטפלה מעורבת עם העיקר בין שלא היתה מעורבת

הלכה ו

כיצד היא הטפלה המעורבת? כגון לפת או כרוב שבשלו ועירב בו קמח של אחד מחמשת המינין כדי לדבקו אינו מברך עליו בורא מיני מזונות, שהלפת הוא העיקר וקמחו טפלה, שכל דבר שמערבין אותו לדבק או כדי ליתן ריח או כדי לצבוע את התבשיל הרי זו טפלה. אבל אם עירב כדי ליתן טעם בתערובות הרי הוא עיקר, לפיכך מיני דבש שמבשלין אותן ונותנין בהן חלב חטה כדי לדבק ועושיין מהן מיני מתיקה אינו מברך עליו בורא מיני מזונות מפני שהדבש הוא העיקר

על פניו יש ארבע אפשרויות מדוע מוסיפים רכיב מסוים למאכל: א. בשביל ערכו התזונתי. ב. בשביל טעמו. ג. כדי להשפיע על המרקם. ד. בכדי להשפיע על המראה של התבשיל (צבע וכדו'). עולה מדברי הראשונים שאם מטרת הוספת קמח דגן היא בשביל א או ב, הוא משמעותי מצד עצמו, וברכת המאכל כולו יהיה 'מזונות'. אם הוספת קמח הדגן היא בשביל מטרת ג או ד יש להתייחס לרוב התערובת, ולא לקמח הדגן.

אך בעלי התוספות אומרים שאם הוסיפו קמח רק כדבק בעלמא, יותר נכון להחמיר ולאכול את התבשיל רק תוך כדי סעודה:

תוספות מסכת ברכות דף לו עמוד ב

כל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות - ... כשנותנים קמח לתוך פולין או לתוך עדשים או כרישים וכן לתוך שקדים שעושיין לחולה אם עושיין אותו כדי שיסעוד הלב אז צריך לברך בורא מיני מזונות, ואם לדבק בעלמא אינו צריך לברך בורא מיני מזונות וטוב להחמיר ולגמעו בתוך הסעודה לאחר ברכת המוציא ופטור ממה נפשך

השולחן ערוך מחמיר כדברי בעלי התוספות!

שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח סעיף ב

חמשת מיני דגן ששלקן או כתשן ועשה מהם תבשיל, כגון מעשה קדירה הריפות וגרש כרמל ודייסא, אפילו עירב עמהם דבש הרבה יותר מהם או מינים אחרים הרבה יותר מהם, מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף על המחיה; אבל אם לא נתן הדגן בתבשיל אלא לדבקו ולהקפותו, בטל בתבשיל.

סעיף ג

כשנותנים קמח לתוך שקדים שעושים לחולה, אם עושים כן כדי שיסעוד הלב מברך בורא מיני מזונות; ואם לדבק בעלמא, אינו מברך בורא מיני מזונות; וטוב להחמיר ולגמעו בתוך הסעודה לאחר ברכת המוציא, ופטור ממנה.

מדוע בעלי התוספות מחמירים, לכאורה ישנה הכרעה שאם הכניסו קמח לדבק בעלמא ברכתו 'שהכל'!

ט"ז אורח חיים סימן רח ס"ק ד

ואם לדבק בעלמא כו'. לכאורה נראה דאפילו אם החמשת מינים הם רוב, כיוון שאינם למאכל, אין להם חשיבות מאכל לברך עליהם 'בורא מיני מזונות'. ואף על גב דבשאר דברים אזלינן בתר רובא כמ"ש רס"י ר"ח, הכא גרע טפי, שאינם בכלל מאכל כלל, כיוון שאינם אלא לדבק. אם כן, אותן הלעקיי"ך שהם עשויים בשביל הדבש והבשמים, ממילא הוי

הקמח רק לדיבוק בעלמא, אין לברך עליהם 'מזונות'. אלא דאין להקל בכך, כיוון שיש לו הנאה חשובה על כל פנים מצד הריבוי ונראה שזהו הספק שכתבו התוספות והביאם כאן בשולחן ערוך 'וטוב להחמיר לגומעם בתוך הסעודה' הט"ז פותח בהתלבטות: מה הדין אם רוב המאכל הוא קמח, אך ניכר לכל שהקמח לא נועד לתזונה, אלא לדבק את חלקי המאכל? מצד אחד, הקמח במקרה זה מתפקד כאמצעי הדבקה, ולא כמאכל. מצד שני, קשה להתעלם מכמות כה גדולה של קמח. הט"ז אומר שבעלי התוספות מתלבטים בדיוק במצב הזה: אם מדובר בקמח בכמות קטנה יותר, שנועדה לדיבוק, ודאי שאין מברכים עליו. אך אם הקמח הוא אחוז ניכר מהמאכל, נוצר ספק, ואזי באמת נכון להימנע מאכילתו שלא בתוך הסעודה. האליה רבה מציע הסבר נוסף:

אליה רבה סימן רח ס"ק ז

דווקא בשקדים שיש רוב מה' מינים הוא דטוב להחמיר, מה שאין כן אם יש מיעוט מדגן. ועוד י"ל כיון שדרך לעשותו נמי לסעוד טוב להחמיר

האליה רבה מציע בפירושו השני שפעמים רבות לא ניתן להכריע חד משמעית אם הדגן נועד לדבק בלבד. וגם אם הטבח מתכוון לדיבוק בלבד, מסתבר שאם יש קמח משמעותי במאכל, זה ישפיע על היחס של האוכלים. לכן הנושא אינו "רוב", אלא בכל מצב בו יש אחוז משמעותי של קמח, יש מקום להתלבט אם האוכל באמת מתעלם מהקמח ורואה בו דבק בלבד.

עיון מעמיק יותר בהסברו של הט"ז יעלה שאין כאן מחלוקת של ממש. אמנם הט"ז מדבר על 'רוב', אך אחר הסבר הספק לכאורה דבריו נכונים גם על אחוז גבוה של קמח שאינו רוב. גם אם אין רוב קמח בתבשיל, אם התזונה שהקמח נותן במאכל משמעותי, לא יהיה נכון להתעלם ממנו, גם אם הכניסו אותו כדבק בעלמא, כמו שלכאורה עולה מדברי האליה רבה.

המשנה ברורה אומר שדברי הט"ז אינם סבירים, ולכן הוא מכריע כאליה רבה:

שער הציון סימן רח ס"ק יג

מה שכתב דאפילו אם החמשת מינין הוא הרוב, כיון שבא לדבק הוא בטל, השמטתיו, דאינו ברור דיש אחרונים מפקפקין בזה ... גם אינו מצוי שיתן בו כל כך קמח ולא יהיה רק לדבק ולא למאכל גופא

משנה ברורה סימן רח סק יא

וטוב להחמיר - משום דבמעשה השקדים הדרך לעשותו נמי לסעוד, ולכן קשה לשער אם היה כוונתו רק לדבק, ועל כן טוב להחמיר

ראוי לחדד: סביר שהט"ז צודק, שאם רוב המאכל קמח יש לברך את הברכה של הקמח. משמעות הפסיקה כאליה רבה היא שאין צורך שרוב המאכל יהיה עשוי מקמח כדי להיכנס לספק. סביר יותר שאם רובו קמח, ברכתו 'מזונות', ואם מיעוט משמעותי קמח, ברכתו 'שהכל'.

יש לציין שהמאירי מוסיף תנאי נוסף:

בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף לז עמוד א

כל תבשיל מאלו הנזכרים שהם בדין 'בורא מיני מזונות', אם עירב בו דברים אחרים, כגון דבש ושמן ותבלין, אף על פי שהכניס בו מהן הרבה, הואיל ויש בו מחמשת המינים ושעיקר התבשיל קרוי על שם אותו מין מחמשת המינים, אף על פי שרובו מדברים אחרים, הולכים אחר אותו המין

הגמרא אומרת שגם אם מוסיפים הרבה דברים אחרים, דייסה נשאר דייסה. יתכן ונשכנע את ילדינו לאכול דייסה על ידי הוספה של קקאו, סוכר או אגוזים ושקדים, ומבחינת הילד הוא אוכל את הטעמים הללו. אך דייסה נשאר דייסה, וברכתה מזונות.

אך מהו הדין באוכל שאינו נקרא על שם הדגנים שבו? לדוגמא, קציצות בשר. הם נקראים 'קציצות בשר', גם כאשר מוסיפים להם קמח או לחם. שניצל: הקמח העוטף אותו ניכר ומשפיע על הטעם והפריכות, אך הוא נקרא על שם העוף שבתוכו, ולא על שם הדגן.

הרשב"א חולק על כך מפורשות. עצם עירוב הסולת לתת טעם קובע את הברכה, ללא תלות בשם המאכל:

חינושי הרשב"א מסכת ברכות דף לז עמוד ב

דובשא עיקר, פיי רובו דבש ומיעוטו סולת, אי נמי עיקרו מחמת דובשו וסלתו להטעימו ולהכשירו, ומכל מקום כיון דסולתו מעורב בו להכשירו מברכין על הסולת כדאסיקנא מהא דרב ושמואל, ולא דמי לתבשילא דליפתא דאע"ג דמפשי

ביה קמחא לא מברכין עליה אלא שהכל דהתם הוא משום דקימחא לאו להכשירו ולמיהב ביה טעמא מערבין ביה אלא לדבוקי בעלמא אבל הכא דלאכשורי תבשילא איהו עיקר ועליה מברכין

האבני נזר דן מה לברך על קציצות בשר:

שו"ת אבני נזר חלק אורח חיים סימן לח

(א) תשובה. חקרת אצל העושים מאכל הזה ואמרו כי אין מערבין אף אחד מעשרה לחם לבן בבשר. והכוונה בעירוב הלחם אמרו לי שהוא כדי לדבק הבשר ויהיה מרופף קל לאכול. ואמי תי' אמרה לי שהכוונה גם כן שיהיה הנפוח רב:

האבני נזר אומר שלפי הבדיקה שלו יש שלוש מטרות להוספת הלחם לקציצות: לדבק את הבשר, לעדן את המרקם, ולהגדיל את הנפח (הבשר הרבה יותר יקר מאשר הלחם. לכן משתלם להוסיף לחם וכך לייצר יותר קציצות בשר, בעיקר במקומות בהם היהודים היו עניים יותר).
באות ב' האבני נזר מביא את הסוגיה שלנו ואומר שאם המטרה היא לשמש כדבק, ודאי שברכתו 'שהכל'. הוא ממשיך ואומר שהוא הדין אם מטרתו להשפיע על המרקם:

וגם הכוונה שיהי' מרופף [לויז] נראה דחשוב גם כן כמו לדבק. שהרמב"ם פ"ג מהלכות ברכות ה"ו כתב דהא דמברכין בורא מיני מזונות היינו דווקא אם עירב מדגן כדי ליתן טעם בתערובת. ובתוס' (דף ל"ו ע"ב) בסוף העמוד כתבו אם עושין אותו כדי שיסעוד הלב. אבל לא שיהי' לויז. קל לאכול. בלא שיניים. ודומה למ"ש הרמב"ם [שם] שאם נתנו כדי ליתן ריח או לצבוע התבשיל דלא חשיב עיקר ומברך שהכל. ובשיטה מקובצת (דף ל"ט ע"א) כתב בהא דלדבק מברך שהכל. דכל שהוא לכוונת אכילתו מברך בורא מיני מזונות. נראה דהכוונה שיהי' לויז חשיב צורך אכילת בשר שיהי' קל לאכול. לא כוונת אכילת הדגן.

ברם, הוא מתלבט לגבי יצירת הנפח. התלבטותו היא לגבי הגדרת יצירת הנפח. ניתן להתבונן על כך בשני דרכים: אפשר לומר שרוצים שהקציצות יהיו ארוחה שלמה, הכוללת חלבונים ופחמימות (הטעימים יותר מאכילת בשר ופחמימה נפרדת). אם זו המטרה, הרי שהלחם שם כדי להשביע, ויש לברך עליו. אך אם כוונתם הפוכה: לומר שנותנים בשר, ולתת רושם של כמות גדולה יותר של בשר על ידי החלפת הבשר בלחם, הרי שמטרת האוכל היא לאכול בשר בלבד, והלחם נותן תחושה של יותר בשר. אם כך, אין לברך על הלחם, שהרי הוא לא נועד להזין:

ג) אך הכוונה שיהיה הנפוח רב. אפשר לומר שיחשב כוונת אכילתו שיאכל יותר, היינו שיאכל גם הדגן. ואף שמכוון לדבק שיהיה קל לאכול. מכל מקום כיון שמכוון גם לכוונת אכילתו נראה דלא חשיב טפל וגם יש לומר דמה שהנפוח רב הוא ... ויש בבשר עצמו יותר ... ואין זה כוונת אכילת דגן

❖ הרחבות – דיון של האבני נזר בסוגיית הגמרא

ביחס לשניצל שבט הלוי פוסק שמברכים על העיקר, ולא על הציפוי:

שו"ת שבט הלוי חלק ד סימן קסא

ומה ששאל כבודו בעניין דגים המטוגנים בקמח מצה עם ביצים, כיון דלא הוי לדבק בלבד אלא גם ליתן טעם אם לברך 'מזונות' ... לדידי פשוט דלא יברך 'מזונות', וברכתו רק 'שהכל'. דאף על פי שאינו לדבק, מכל מקום דבר מצופה מברך כברכת העיקר ולא כציפוי

נראה ששורש הסברא מבוססת על דברי המאירי: גם אם הדגן ניכר בפני עצמו, האדם אוכל 'שניצל', ולא דגן! שבט הלוי נשאל אם היה אומר את אותו הדבר על 'קוקילדה' ('כריך גלידה' ice cream sandwich), שהוא גלידה כרוכה בין שני ביסקוויטים. הוא מפרט יותר את כוונתו:

שו"ת שבט הלוי חלק ו סימן כד

ודאי היכא דמזונות ניכר בפני עצמו, כהאי דכיסנין (כוונתו לביסקוויטים הכורכים את הגלידה) וכהאי גוונא, פשוט מאד כיוון דמזונות חשוב, והוא גוף בפני עצמו, שיברך על זה ונעשה עיקר ופוטרי הטפל האמצעי. אלא גם בתערובת, אף על פי שאין המזונות ניכר בפני עצמו והוא מיעוט, אף על פי כן מברך על המזונות מחמת חשיבות ה' מיני דגן – מכל מקום אף על פי שאמרנו שאף על פי שאינו בעין ואינו ניכר מחמת התערובת דמברך מזונות דוקא כה"ג - אבל כשהוא מצופה ממש על דבר אחר, כגון צפוי קמח קצת על פרי וכדומה, שהפרי עיקר והצפוי נעשה כצורת הפרי ורק כקליפה עליו, בזה פשיטא דמברך רק כמו הפרי וכאשר בארתי במק"א בענין צפוי קמח על דגים ובשר

במקרה של הקוקילדה, יש כוונה לאכול גם את הגלידה וגם את הביסקוויט. לכן הביסקוויט נעשה עיקר. אך במקרה של השניצל, כוונתו לאכול שניצל. הציפוי הוא רק עטיפה, ולכן אין לברך עליו. גם הרב גשטטנר מסביר את ההבדל בין שניצל לבין המקרים שלנו:

שו"ת להורות נתן חלק ד סימן ט

על דבר השאלה איך לברך על בשר מטוגן בשמן המצופה בפירורי לחם הנבללים עם ביצה, לעני"ד הציפוי הוא בגדר טפל ונפטר בברכת שהכל שבירך על הבשר... ובשו"ע (סי' ר"ח ס"ב) איתא בחמשת מיני דגן שעשה מהן תבשיל, אפילו עירב עמהם דבש הרבה יותר מהם מברך עליו בורא מיני מזונות, אבל אם נתן הדגן לתבשיל לדבקו ולהקפותו בטל בתבשיל עיין שם. ואין זה דומה לנ"ד, דהתם לגבי הדבש המעורב עם הדגן נעשה הדגן עיקר ואף שהדבש הוא הרוב, ומשום דכוונתו אכילת הדגן, אבל בני"ד עיקר כוונתו אכילת הבשר ולא הציפוי. ובלא"ה י"ל דבני"ד הפירורין הנבללין בביצים דינם כעשויים לדבק ולהקפיא את הבלילה. ולכן נראה פשוט שהאוכל בשר מטוגן המצופה בפירורי לחם מברך שהכל על הבשר ופוטר את הציפוי

לסיכום:

בגמרא (דף לו ע"ב) מובאת מחלוקת מה מברכים על חביץ ודייסה ממותקים, כלומר – תבשיל שבסיסו קמח ומוסיפים לו הרבה רכיבים שנותנים לו טעמים אחרים. רב יהודה אומר שמכיוון שאוכלים אותו בעיקר בשביל התוספות, ברכתו 'שהכל'. רב כהנא אומר שתמיד הדגן עיקר, ולכן ברכתו 'מזונות'. הגמרא מסיימת במימרא של רב ושמואל האומרים שכל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו 'מזונות'.

הטור מסביר שמכיוון שהארץ השתבחה בחיטה ושעורה, וכן שעיקר מחייתנו מהם, לכן בכל תערובת הם נחשבים לעיקריים. ברם בדף לט ע"א רב כהנא מסביר שאם קמח הדגן נועד להדביק את חלקי המאכל, הוא נעשה זניח ולא מברכים עליו. זה מעלה שאלה: למה מוסיפים קמח לתערובת? ניתן להציע ארבע אפשרויות: א. בשביל ערכו התזונתי. ב. בשביל טעמו. ג. להשפיע על המרקם. ד. להשפיע על מראה התבשיל. מדברי הראשונים (הרא"ש, הרמב"ם ועוד) עולה שאם הוסיפו קמח בשביל ערכו התזונתי או טעמו, שאר התערובת בטלה לקמח החיטה, ויש לברך 'מזונות'. אחרת הקמח בטל לשאר התערובת. אך בעלי התוספות אומרים שאם הוסיפו את הקמח כדבק, יותר נכון להחמיר ולאכול את התבשיל תך כדי הסעודה, בגלל ספק מה לברך עליו. השולחן ערוך פוסק כדבריו. מדוע?

הט"ז אומר שבעלי התוספות מדברים על מאכל שהרכיב העיקרי שלו הוא קמח דגן, אך הוא נועד למרקם ולדבק בלבד. קשה להתעלם מערכו התזונתי כאשר הוא הרכיב המרכזי, ולכן בעלי התוספות מסתפקים.

האליה רבה מתחיל כט"ז, וממשיך ואומר שגם אם לא מדובר ברכיב המרכזי, אלא רכיב משמעותי, יש מקום לאותו הספק. שער הציון מפפק בכך שיהיה מאכל שעיקרו קמח שנועד להשפיע על המרקם, ולמעשה במשנה ברורה פוסק כאליה רבה.

המאירי מוסיף תנאי נוסף: שעיקר התבשיל קרוי על שם הדגן. בגמרא הדוגמא היא 'דייסה', שוודאי שנקראת על שם הדגן שבה. אך אם מדובר על קציצות בשר או שניצל יתכן והדין שונה. מלשון הרשב"א נראה שחולק על כך. לשיטתו עצם הוספת הקמח הופכת את הקמח לעיקר.

האבני נזר זן בשאלה מה לברך על קציצות בשר שהוסיפו להם לחם. אמו מסבירה שמוסיפים את הלחם לדבק את הבשר, לעדן את המרקם, ולהגדיל את הנפח. ביחס לשתי הסיבות הראשונות נקל להכריע שהקמח בטל לקציצות. אך ביחס לשלישי האבני נזר מתלבט: מצד אחד, יש כאן כוונה להפוך את הקמח לחלק מהתבשיל ולהיות ניזונים ממנו. מצד שני, המטרה היא לשווק ולהציג לאוכלים את הקציצות כקציצות בשר, למרות שיש בהם דגן. היחס של כולם לקציצות הוא כקציצות בשר, ולא כמאכל של בשר עם דגן.

דיון דומה מופיע בשבט הלוי ביחס לשניצלים. הוא אומר שמכיוון שהציפוי בצורה מובהקת נועד להיות עטיפה לבשר, המאכל המרכזי הוא הבשר שבתוך השניצל, והציפוי הוא מעטפת בלבד. ביחס לקוקילדה הוא מסכים שיש לברך על הביסקוויטים, מפני שהם מוסיפים טעם, ולא רק משרתים את הגלידה. וכך גם פוסק הרב גשטטנר בשו"ת להורות נתן: כוונת האוכל היא לאכול עוף, ולכן יש לברך עליו 'שהכל'.

ברכה אחרונה על תערובת קמח דגן ורכיבים נוספים

מדברי רוב הראשונים משמע שהכלל פשוט: פת שברכתה 'המוציא', ברכה אחרונה היא ברכת המזון שלמה. תבשיל שברכתו 'מזונות', ברכתו האחרונה מעין שלוש (על המחיה):

ספר האשכול (אלבק) הלכות ברכת מיני מזונות ופירות דף מב עמוד ב

היכא דאכיל איניש פת תערובת כגון קמחא דשערי או דחטי דערבינהו בהדי קמחא דדוחן או בקמחא דגלבוניס או בחד מינא דלאו מחמשת המינין מברכין עליו בורא מיני מזונות אי עבדינהו מעשה קדרה, ואי עבדינהו פתא המוציא ושלוש ברכות. וכן נמי היכא דעריב קמחא דפרי העץ כגון אלונים וכל דומיהם דרגילי אינשי אגב הדחק דטחנין להון ועריבין בהדי מחמשת המינין אי עבדינהו מעשה קדרה מיני מזונות, ואי עבדינהו פתא המוציא ושלוש ברכות, דכל מידי בתר חמשת המינין גרידי. כללא דמילתא כל מיני דגן מבושלין כגון חמשת המינין חטה ושעורה וכוסמין ושבלת שועל ושיפון שהן מבושלין בקדרה בתחלה מיני מזונות ולבסוף על המחיה

אך חלק מהראשונים סוברים שהברכה האחרונה תהיה תלויה ביחס בין קמח הדגן ויתר המרכיבים:

ספר אבודרהם ברכת הלחם זימון ברכת המזון

פירות וקטניות שטוחין אותן ועושים מהם קמח ואוכלין אותו על ידי הדחק, אם עשו ממנו פת או בשלוהו בקדרה אינו בכלל מזון (מזונות), ומברכין עליו 'שהכל'. ואם ערבו באותו קמח אחד מחמשת המינין ועשו ממנו פת מברך המוציא וג' ברכות. ואם בשלוהו בקדרה מברך בורא מיני מזונות ולבסוף מעין שלש וכתב רבינו יונה דדווקא שיש באותו קמח מאחד מחמשת המינין כדי שיאכל ממנו כזית דגן בכדי אכילת פרס, אבל אם אין בו השיעור מה' המינין אינו מברך לבסוף ג' ברכות, אלא בתחילה מברך המוציא, כיוון שיש בו טעם דגן, אף על פי שאין בו כזית דגן בכדי אכילת פרס, ולבסוף מעין ג'. והוא הדין כשבשלוהו בקדרה שמברך תחלה 'בורא מיני מזונות', אבל לבסוף מברך 'בורא נפשות'

הרא"ה ממשיך את הקו הזה, ואומר שאם אין כזית כדי אכילת פרס גם אין מברכים 'מזונות':

חידושי הרא"ה מסכת ברכות דף לו עמוד ב

הא דרב ושמואל נמי דכל שיש בו מחמשת המינין מברכין עליו, דוקא בדאית ביה כזית בכדי אכילת פרס, הא לאו הכי, דאפילו אכליה בעיניה בכי האי גונא לא חשיב לברוכי עליה לבסוף, וכיוון דכן על ידי תערובת כי האי גונא מסתבר ודאי דלא חשיב לא בתחלתו ולא בסופו

רבינו יונה והרא"ה מסכימים שאם אין כזית בכל פרס, אין לברך ברכת המזון על התערובת, אלא יש לברך עליה 'בורא נפשות'. הרא"ה הולך צעד נוסף ואומר שאם אין מברכים עליה ברכת המזון (או 'על המחיה'), משמע שקמח הדגן אינו משמעותי מספיק בתערובת להצדיק את ברכת 'מזונות', אלא ברכתו תהיה 'שהכל'. אם כך, אינו מדויק לומר ש"כל" שיש בו מחמשת המינים. יש להגביל את הדין לתערובת בהן יש לפחות כזית בכדי אכילת פרס.

כאמור, מלשון האבודרהם ומכך שרוב הראשונים לא התייחסו לכך עולה שהם חולקים על רבנו יונה. האבודרהם אומר זאת מפורשות: יתכנו תערובות בהן יש פחות מכזית בכדי אכילת פרס, וברכתו תהיה 'מזונות' או 'המוציא'. האשכול אינו תולה את הברכה הראשונה או האחרונה ביחס בין קמח הדגן ויתר המרכיבים. כך או כך: לפניו 'מזונות' ואחריו 'על המחיה', או לפניו 'המוציא' ואחריו ברכת המזון מלאה.

מדוע רבינו יונה סובר שיש צורך בכזית בכדי אכילת פרס בכדי להתחייב בברכת המזון? ראשית נבאר מהו "כזית בכדי אכילת פרס".

"פרס" זו כמות מסוימת של אוכל (לפי הרמב"ם כשלוש ביצים, לפי רש"י כארבע ביצים). "בכדי אכילת פרס" הוא הזמן הסביר לאכילת הכמות הזו (במושגים שלנו זה כזמן שסביר לאכול כריך. ביחידות בהמשך נעבור על כמויות ושיעורים הרלוונטיים להלכות שונות). אכילה איטית יותר אינה מצטרפת. לדוגמא: בכדי להתחייב מלקות על אכילת איסור יש לאכול כזית. אך אם אוכל את אותו שיעור כזית בקצב אטי ביותר, ההלכה אינה מזהה את האכילה כאכילה אחת, ואינו חייב. ולהיפך בקיום מצוות: יש לאכול כזית מצה בליל הסדר. את הכזית מצה יש לאכול בזמן של "כדי אכילת פרס", אחרת אינו מקיים את המצווה. אם כך, בכדי להתחייב ברכת המזון, יש צורך שיהיה לפחות כזית קמח דגן מעורב בתוך פרס (4-3 ביצים, כאמור. כזית הוא חצי ביצה, אם כך מדובר על 1/6 - 1/8 מהמאכל). מדוע?

ביאור הגר"א אורח חיים סימן רח סעיף ט

כדי שיאכל. ר"ל ודווקא שיאכל גם כן בכדי אכילת פרס

בסימן קס"ח נפסק שאם לא אכל כזית לחם, אינו מברך ברכת המזון:

שולחן ערוך אורח חיים הלכות בציעת הפת, סעודה, וברכת המזון סימן קסח סעיף ט

פת גמור, אפילו פחות מכזית, מברך עליו: המוציא, אבל לאחריו אינו מברך כלום, כל שלא אכל כזית.

לאור זאת הגר"א מסביר שאם יש בקמח כזית בכדי אכילת פרס, ואכל פרס, ניתן לשער שאכל כזית דגן המעורב באותו פרס. אם יש פחות מכזית בכל פרס, לא ניתן לאכול כזית דגן מפת זה בצורה סבירה (שהרי אכילה של יותר מפרס בזמן של כדי אכילת פרס זו אכילה מהירה מדי). ברם, גם להיפך יהיה נכון: אם יהיה שיעור שני יזיתי דגן בפרס, דיו שיאכל חצי פרס, וכך ניתן לשער שאכל כזית דגן, וכן על זה הדרך.

כלומר, לפי הגר"א יש צורך בכזית דגן מעורב בפרס בכדי לאפשר לאדם לאכול כזית דגן (או יותר) באכילה סבירה. כזית בפרס מאפשר לנו לשער כמה דגן האדם אכל בפועל.

לאור הבחנה זו המגן אברהם מבאר מדוע פסיקת השו"ע אינה סותרת את דברי הרמב"ם. השו"ע פוסק שאם אין כזית בכדי אכילת פרס, מברכים לפניו 'המוציא' ואחריו 'על המחיה'. לכאורה זה נוגד את דברי הרמב"ם:

רמב"ם הלכות ברכות פרק ג הלכה יא

כל שמברכין עליו בתחלה המוציא מברכין לאחריו בסוף ברכת המזון כסדרה ארבע ברכות המגן אברהם מסביר:

מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח סעיף ט

צ"ע למה כתב כאן "בתחילה המוציא ולבסוף על המחיה", ולא מצינו כיוצא בזה בכלי תלמודא! וצריך לומר, כיוון דקיימא לן בכל איסורים שבתורה שאם אכל מעט מעט ושהה בכדי אכילת פרס אינו חייב, אם כן הוא הדין לענין ברכת המזון אין צריך לברך עד שיאכל כזית בלא שהייה בכדי אכילת פרס. והכא, כיוון שמעורב כזית בכדי אכילת פרס, על כרחנו שוהה ביניהם, ולכן אין מברך ברכת המזון, אבל המוציא מברך, דעל כל שהוא מברך המוציא

כלומר, יש לברך 'המוציא' מכיוון שיש כאן פת מקמח דגן. אך חובת ברכת המזון חלה רק אם אוכל כזית קמח דגן אפוי בכדי אכילת פרס. אין בכך סתירה לדברי הרמב"ם: הסוג הזה, של לחם מקמח דגן, מחייב ברכת המזון בסופו. אך החובה חלה רק אם אוכל כמות מספיקה. במקרה זה אין אפשרות לאכול כמות מחייבת בזמן הנדרש. לאור זאת, הגר"א לוקח צעד נוסף:

ביאור הגר"א אורח חיים סימן רח סעיף ט

ולבסוף על המחיה. טעות סופר הוא, וצריך לומר 'בורא נפשות רבות'

לא מברכים ברכת המזון בגלל שלא הייתה כאן אכילה של כזית בכדי אכילת פרס. אם כך, חזרת הברכה להיות כברכה של המינים האחרים, שאינם חמשת מיני דגן. הוזה אומר: בורא נפשות. האליה רבה מציע יישוב לפסיקת השו"ע, ומסביר מדוע אם עשה מקמחים אלו לחם פוסק לברך אחרי אכילתו מעין שלוש, ואם עשה מהם תבשיל מברך אחריהם 'בורא נפשות':

אליה רבה סימן רח ס"ק יג

לעני"ד טעמא דנחתין חד דרגא, דבפת ראוי לברך ברכת המזון מברך מעין שלש, והכא (כשעשה מהם תבשיל) ראוי לברך מעין שלש, מברך בורא נפשות רבות, כיוון דליכא כזית בכדי אכילת פרס

כלומר, מצד אחד אין להתעלם מקמח הדגן. מצד שני, הוא אינו משמעותי דיו להצדיק ברכת המזון. לכן יורדים רמה אחת: אילו היה בפת כזית בכדי אכילת פרס, היו מברכים ברכת המזון, מכיוון שאין בפת שלפנינו כזית בכדי אכילת פרס של דגן, יברך מעין שלוש. אחרי אכילת תבשיל שיש בו כזית בכדי אכילת פרס של דגן מברך מעין שלוש, בתבשיל זה, שאין בו כזית בכדי אכילת פרס יברך 'בורא נפשות'. מוסכם על המגן אברהם גר"א ואליה רבה שחובת ברכת המזון תהיה רק אם יאכל כזית דגן בכדי אכילת פרס. מאמר מרדכי חולק:

מאמר מרדכי אורח חיים סימן רח ס"ק טו

קשה לי, כי איכא כזית בכדי אכילת פרס נמי לא לברך ברכת המזון כל שלא אכל ממנו כדי אכילת פרס. ואפילו אכל כדי אכילת פרס נמי אין לו לברך אם שהה קצת, דנמצא שלא אכל כזית דגן אלא ביותר מכזית בכדי אכילת פרס, ולא משמע הכי מסתימת דברי השו"ע!

לכן נלפענ"ד דכל שיש בו כזית בכדי אכילת פרס הרי הוא כפת גמור, ורואים שם כאילו אין שם אלא מחמשת המינים ולכן כל שאכל כזית מפת זה מברך ג' ברכות כמו שמברך על כזית פת דעלמא

לפי הגר"א, יש לאכול כזית דגן בכדי להתחייב בברכת המזון או מעין ג'. פחות מכזית דגן בפרס אינו מאפשר לאכול כזית דגן בזמן סביר, ולכן על תבשיל זה לעולם נברך 'בורא נפשות'. לפי המאמר מרדכי, אם יש כזית דגן מעורב בפרס של סוגים אחרים, היחס משמעותי דיו בכדי שנגדיר את התערובת הזו כקמח דגנים (אף על פי שמעורבים בו דברים אחרים). מכיוון שהתערובת מוגדרת כקמח דגנים, דיו שיאכל כזית מהפת שנאפתה מהתערובת הזו בכדי להתחייב בברכת המזון (למרות שבפועל אכל הרבה פחות מכזית דגן).

❖ הרחבות – טעם כעיקר בתערובת קמחים

בתוך שיטת רבינו יונה יש לנו שתי מחלוקות:

כאשר יש כזית בכדי אכילת פרס, כמה יש לאכול בכדי להתחייב ברכת המזון?

לפי המאמר מרדכי די שיאכל כזית. לפי הגר"א מגן אברהם ואליה רבה יש לאכול פרס.

במידה ואפה פת מתערובת דגנים שאין בהם כזית בכדי אכילת פרס, מהי הברכה האחרונה שיש לברך?

לפי פשט דברי רבינו יונה, והאליה רבה הצדיק את שיטתו: יש לברך 'על המחיה'. לפי הגר"א יש לברך 'בורא נפשות'.

לאור מחלוקת זו המשנה ברורה (ס"ק מז) מציע לירא שמיים שלא לאכול פת מתערובת דגנים שאין בה כזית בכדי אכילת פרס שלא במסגרת סעודה.
 (יש לציין שראוי לבדוק כמה קמח חיטה יש בטורטיה. פעמים שאין בו קמח חיטה, או שיש בו פחות מ-1/8 מהתערובת, פעמים שיש יותר).

כל הפוסקים הללו מתבססים על פסיקת השו"ע כדברי רבינו יונה (כמובן שהגר"א אומר שיש טעות, וגם על תערובת פת שאין בו בכדי אכילת פרס דגן מברך 'בורא נפשות'):

שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכת הפירות סימן רח סעיף ט

עירב קמח דוחן ושאר מיני קטניות עם קמח של חמשת מיני דגן ובשלו בקדירה, מברך בורא מיני מזונות ועל המחיה; ואם עשה ממנו פת, מברך המוציא וברכת המזון; ודווקא שיש באותו קמח מחמשת מינים כדי שיאכל ממנו כזית דגן בכדי אכילת פרס, אבל אם אין בו זה השיעור מחמשת המינים, אינו מברך לבסוף ברכת המזון, אלא בתחלה מברך המוציא, כיוון שיש בו טעם דגן, אף על פי שאין בו כזית בכדי אכילת פרס, ולבסוף על המחיה; ואם בשלו בקדירה, מברך תחלה בורא מיני מזונות ואחריו בורא נפשות

החיי אדם אומר שנהוג לא לחשוש אם יש מספיק דגן במאכל, בניגוד לפסיקת השו"ע:

חיי אדם חלק א כלל נ סעיף כא

אף על גב שבכל דבר שיש בו מה' מיני דגן מברכין בורא מיני מזונות כמבואר לקמן כלל נ"ד סי' ט', אבל ברכת על המחיה היה ראוי להחמיר אלא אם כן שיש באותו מאכל כל כך שיאכל כזית קמח בכדי אכילת פרס. והעולם לא נהגו לדקדק בזה, ומברכין על המחיה, ויש להם על מי לסמוך

המשנה ברורה (ס"ק מח) פוסק כדבריו.

שימו לב שהחיי אדם והמשנה ברורה מתייחסים לכך שמנהג העולם חולק על רבינו יונה והשולחן ערוך. כל הדיון הקודם (הגר"א מגן אברהם אליה רבה ומאמר מרדכי) מניח שמקבלים את פסק השו"ע. כלומר: הגר"א והאליה רבה חולקים מה לברך על עוגה שיש הרבה קמח תפוחי אדמה, קקאו וכדו', וקמח החיטה שבו מועט. הגר"א אומר שיש לברך 'בורא נפשות', והאליה רבה מצדיק את המנהג לברך 'על המחיה'. הגר"א אומר שאם יש בעוגה יותר מכדי אכילת פרס של קמח חיטה, אך אכל כזית מהעוגה בלבד, יברך 'בורא נפשות', שכן לא אכל כזית דגן. המאמר מרדכי חולק על כך ואומר שמכיוון שיש כזית בכדי אכילת פרס, מברך 'מזונות' על כל כזית.

החיי אדם והמשנה ברורה אומרים שכל המחלוקת והדיון הזה נחמד ומעניין, אבל בפועל אנשים בדרך כלל אינם מודעים לכך שיש לבדוק את כמות הדגן שבעוגה, ויברכו 'מזונות' ועל המחיה' בכל מקרה. הרב פיינשטיין תמה על זה:

שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק א סימן עא

אף שהמשנה ברורה כתב שנוהגין העולם לברך לבסוף על המחיה בכזית ממנו אף שאין שם כזית דגן תמוה לי מלתא ויש להחמיר לאכול כשעור שיהיה שם כזית דגן וכדמסיק גם במ"ב שטוב ליזהר, ולע"ד מוכרחין לעשות כן דמאחר שעכ"פ נוהגין לברך בכזית לבד על המחיה אין גם להקל לברך בורא נפשות נגד המנהג, ולעשות כהמנהג כיון שהוא דבר תמוה אולי נוהגין בטעות כי בפוסקים לא הזכיר מנהג זה ואם כן לא ידוע אם היה מנהג ברור. לכן מוכרח לאכול עד שישער שיש שם כזית מהדגן

המנחת יצחק נשאל על כך. אך הוא ממשיך ואומר שבמקרה עליו נשאל לא ברור שנכון לברך 'מזונות':

שו"ת מנחת יצחק חלק ט סימן טו

וע"ד השאלה היות שרגיל לאכול מורסן (שהיא יפה לבני מעיים) ג' כפות גדולות משקלו כמו /אחד פסיק ששים/ דק"ג שהוא פחות מכזית, מעורב עם יוגורט או מרק פירות ביחד, ומסופק אם יברך אחריו על המחיה או בורא נפשות הנה הרי אף לחיי אדם אין לברך רק בורא נפשות רבות כנ"ל, אלא שהעולם אין נוהגין כן כנ"ל, אם כן היכא דיש ספק ... יש להכריע הקו לברך בורא נפשות רבות והנה לענ"ד יש לדון גם על ברכה ראשונה בנד"ד אם לברך בורא מיני מזונות, או רק שהכל, דהנה בודאי המורסן שבו בא רק לרפואה, ולא להטעים ולהכשיר המרק או היוגורט

למדנו ביחידה הקודמת, בהקשר של שתיתא, שאם שמים את הקמח לצורך רפואי, מברכים עליו 'שהכל', ולא 'מזונות', למרות שהוא נועד לתזונה שבו. הוא הדין ליוגורט בו יש כמות קטנה של דגן, שמוסיפים לרפואה.

... הרי בקמחא דחיטי (בברכות ל"ו ע"א), ונפסק כן בש"ע, דמברכין עליו שהכל ולאחריו בורא נפשות ...

ברם, למעשה הוא קצת חושש, מכיוון שבכל זאת הקמח מוסיף ליוגורט טעם ותזונה.

לכן מכל הטעמים הנזכרים יש מקום לומר דאף ברכה ראשונה שהכל ולא בורא מיני מזונות, לכן לעניין נכון או לאוכלו תוך הסעודה, או לאכול דבר שברכתו בוודאי בורא מיני מזונות ודבר שבדאי שהכל ויפטור את זה.

רבנות – ש"ע סימן רח

לסיכום:

ברכה אחרונה על דגנים וקמח

במסכת ברכות (דף לו ע"ב) חלקו תנאים איזו ברכה אחרונה לברך על דגנים שלא הוכנו כלחם: ברכת המזון או מעין שלוש. השולחן ערוך (אורח חיים סימן רח סעיף ב) פוסק כחכמים, שיש לברך מעין שלוש בלבד. בירושלמי (ברכות פרק ו הלכה א) רבי ירמיה שואל מה לברך על סולת. מצד אחד, המשנה קבעה שכל שהוא מין דגן ולא פת ברכתו 'על המחיה'. מצד שני, לא סביר לברך לפניו 'האדמה' או 'שהכל' ואחריו מעין שלוש.

את המשפט הבא בירושלמי ניתן לקרוא בשני דרכים:

א. לאור הספק רבי ירמיה לא אכל סולת (שלא במסגרת סעודה). כך מפרשים בעלי התוספות, ואומרים שנכון לא לאכול סולת שלא במסגרת סעודה.

ב. הירושלמי תמה על רבי ירמיה: האם סביר לשאול מה מברכים על סולת? וכי לא אכלת סולת מימך? כך מפרש הרמב"ם, ופוסק שעל דגן שלוק כמו שהוא וכן על קמח מברך 'בורא נפשות'.

השולחן ערוך לברך 'על המחיה' על קמח מבושל (אם הוא אינו נוזלי ממש), ו'בורא נפשות' על קמח ועל דגן חי, ומוסיף שנכון לא לאכול דגן חי שלא במסגרת סעודה. המשנה ברורה מוסיף שאם אכל שלא במסגרת סעודה, יברך 'בורא נפשות'.

תערובת קמח חמשת המינים ורכיבים נוספים

בגמרא (דף לו ע"ב) מובאת מחלוקת מה מברכים על חביץ ודייסה ממותקים, כלומר – תבשיל שבסיסו קמח ומוסיפים לו הרבה רכיבים שנותנים לו טעמים אחרים. רב יהודה אומר שמכיוון שאוכלים אותו בעיקר בשביל התוספות, ברכתו 'שהכל'. רב כהנא אומר שתמיד הדגן עיקר, ולכן ברכתו 'מזונות'. הגמרא מסיימת במימרא של רב ושמואל האומרים שכל שיש בו מחמשת המינים מברכין עליו 'מזונות'.

הטור מסביר שמכיוון שהארץ השתבחה בחיטה ושעורה, וכן שעיקר מחייתנו מהם, לכן בכל תערובת הם נחשבים לעיקריים.

ברם בדף לט ע"א רב כהנא מסביר שאם קמח הדגן נועד להדביק את חלקי המאכל, הוא נעשה זניח ולא מברכים עליו.

זה מעלה שאלה: למה מוסיפים קמח לתערובת? ניתן להציע ארבע אפשרויות: א. בשביל ערכו התזונתי. ב. בשביל טעמו. ג. להשפיע על המרקם. ד. להשפיע על מראה התבשיל. מדברי הראשונים (הרא"ש, הרמב"ם ועוד) עולה שאם הוסיפו קמח בשביל ערכו התזונתי או טעמו, שאר התערובת בטלה לקמח החיטה, ויש לברך 'מזונות'. אחרת הקמח בטל לשאר התערובת.

אך בעלי התוספות אומרים שאם הוסיפו את הקמח כדבק, יותר נכון להחמיר ולאכול את התבשיל תוך כדי הסעודה, בגלל ספק מה לברך עליו. השולחן ערוך פוסק כדבריו. מדוע?

הט"ז אומר שבעלי התוספות מדברים על מאכל שהרכיב העיקרי שלו הוא קמח דגן, אך הוא נועד למרקם ולדבק בלבד. קשה להתעלם מערכו התזונתי כאשר הוא הרכיב המרכזי, ולכן בעלי התוספות מסתפקים.

האליה רבה מתחיל כט"ז, וממשיך ואומר שגם אם לא מדובר ברכיב המרכזי, אלא רכיב משמעותי, יש מקום לאותו הספק.

שער הציון מפקפק בכך שיהיה מאכל שעיקרו קמח שנועד להשפיע על המרקם, ולמעשה במשנה ברורה פוסק כאליה רבה.

המאירי מוסיף תנאי נוסף: שעיקר התבשיל קרוי על שם הדגן. בגמרא הדוגמא היא 'דייסה', שוודאי שנקראת על שם הדגן שבה. אך אם מדובר על קציצות בשר או שניצל יתכן והדין שונה. מלשון הרשב"א נראה שחולק על כך. לשיטתו עצם הוספת הקמח הופכת את הקמח לעיקר.

האבני נזר דן בשאלה מה לברך על קציצות בשר שהוסיפו להם לחם. אמו מסבירה שמוסיפים את הלחם לדבק את הבשר, לעדן את המרקם, ולהגדיל את הנפח. ביחס לשתי הסיבות הראשונות נקל להכריע שהקמח בטל לקציצות. אך ביחס לשלישי האבני נזר מתלבט: מצד אחד, יש כאן כוונה להפוך את הקמח לחלק מהתבשיל ולהיות ניזונים ממנו. מצד שני, המטרה היא לשווק ולהציג לאוכלים את הקציצות כקציצות בשר, למרות שיש בהם דגן. היחס של כולם לקציצות הוא כקציצות בשר, ולא כמאכל של בשר עם דגן.

דיון דומה מופיע בשבט הלוי ביחס לשניצלים. הוא אומר שמכיוון שהציפוי בצורה מובהקת נועד להיות עטיפה לבשר, המאכל המרכזי הוא הבשר שבתוך השניצל, והציפוי הוא מעטפת בלבד. ביחס לקוקילדה הוא מסכים שיש לברך על הביסקוויטים, מפני

שהם מוסיפים טעם, ולא רק משרתים את הגלידה. וכך גם פוסק הרב גשטטנר בשו"ת להורות נתן: כוונת האוכל היא לאכול עוף, ולכן יש לברך עליו 'שהכל'.

ברכה אחרונה על תערובת קמח דגן

מדברי רוב הראשונים משמע שהכלל פשוט: פת שברכתה 'המוציא', ברכה אחרונה היא ברכת המזון שלמה. תבשיל שברכתו 'מזונות', ברכתו האחרונה מעין שלוש (על המחיה).

אך האבודרהם מביא את דברי רבינו יונה, האומר שאם אין בתערובת כזית בכדי אכילת פרס של דגן, על מה שמברכים לפניו 'המוציא' יברכו אחריו מעין שלוש, ומה שברכתו הראשונה היא 'מזונות' אחריו יש לברך 'בורא נפשות'.

הרא"ה אומר מעבר לכך: אם אין כזית בכדי אכילת פרס, אין לברך לפניו 'המוציא' או 'מזונות'!

מדוע יש צורך בכזית בכדי אכילת פרס?

לפי הגר"א והמגן אברהם כמות זו דרושה בכדי שיאכל כזית דגן. לפיכך אם לא אכל פרס, לא יברך ברכת המזון או על המחיה. לפי המאמר מרדכי אם יש כזית בכדי אכילת פרס מתייחסים לכל התערובת כתערובת דגן, ויברך על המחיה או ברכת המזון אפילו על כזית מהמאכל.

כאשר יש כזית בכדי אכילת פרס, כמה יש לאכול בכדי להתחייב ברכת המזון?

לפי המאמר מרדכי די שיאכל כזית. לפי הגר"א מגן אברהם ואליה רבה יש לאכול פרס.

במידה ואפה פת מתערובת דגנים שאין בהם כזית בכדי אכילת פרס, מהי הברכה האחרונה שיש לברך?

לפי פשט דברי רבינו יונה, והאליה רבה הצדיק את שיטתו: יש לברך 'על המחיה'. לפי הגר"א יש לברך 'בורא נפשות'.

לאור מחלוקת זו המשנה ברורה (ס"ק מז) מציע לירא שמיים שלא לאכול פת מתערובת דגנים שאין בה כזית בכדי אכילת פרס שלא במסגרת סעודה.

השולחן ערוך פוסק את דברי רבינו יונה, וכל הדיון הקודם מניח את הפסיקה הזו. אך החיי אדם והמשנה ברורה אומרים שאמנם הצדק עם רבינו יונה, אך בפועל לא מקובל לחשוש לכך.

נסכם את הדיון דרך הדוגמא של טורטיה:

הגר"א והאליה רבה חולקים מה לברך על טורטיה שיש הרבה קמח תירס וכדו', וקמח החיטה שבו מועט. הגר"א אומר שיש לברך 'בורא נפשות', והאליה רבה מצדיק את המנהג לברך 'על המחיה'.

הגר"א אומר שאם יש בטורטיה יותר מכדי אכילת פרס של קמח חיטה, אך אכל כזית מהטורטיה בלבד, יברך 'בורא נפשות', שכן לא אכל כזית דגן. המאמר מרדכי חולק על כך ואומר שמכיוון שיש כזית בכדי אכילת פרס, מברך 'מזונות' על כל כזית.

החיי אדם והמשנה ברורה אומרים שכל המחלוקת והדיון הזה נחמד ומעניין, אבל בפועל אנשים בדרך כלל אינם מודעים לכך שיש לבדוק את כמות הדגן שבטורטיה, ויברכו 'מזונות' ו'על המחיה' בכל מקרה.

האגרות משה תמה על הקולא שבדברי החיי אדם והמשנה ברורה (מה גם שהמשנה ברורה פוסק לירא שמיים לא לאכול פת שאין בו כזית בכדי אכילת פרס מפני ספק ברכה אחרונה!)

פתחנו את הלכות ברכות בסדרה על ברכות הדגנים. יחידה זו התמקדה בברכות על תערובות קמח וכדו'. ביחידה הבאה נעבור להגדרות של פת המצדיקות את ברכת 'המוציא'.